

СУЧАСНЕ МИСТЕЦТВО ЯК ВАЖЛИВИЙ КАТАЛІЗАТОР У ДОСЛІДЖЕННІ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Проаналізовано художній потенціал сучасного мистецтва, зорієнтованого на з'ясування сутності причин сучасної системної суспільної кризи, внаслідок якої руйнуються структури, відповідальні за формування екзистенційних координат буття людини. Доведено, що образна форма дозволяє мистецтву зображувати і виражати загальну сутність актуальних явищ дійсності в їх конкретних історичних, соціальних, особистісних виявах, тобто дозволяє, зображуючи одиначне, виявляти в ньому типове. Ключові слова: сучасне мистецтво, антропологічна криза, глобалізація, культурна ідентичність, етнонаціоналізм, менталітет, постіндустріалізм, розколоте суспільство, соціокультурна динаміка, соціальний расизм, цінності.

Соціально-культурні перетворення, з якими зіткнулося сучасне покоління людей у пострадянській Україні, за своїм масштабом і динамікою вже перевершили системну, інфраструктурну катастрофу, заподіяною Другою світовою війною. Тепер в одному фокусі зосередилася низка глибоких факторів, через які унеможливується поступальне долання наявного кризового стану. Серед них:

- легітимація курсу ультраліберальних економічних реформ, орієнтованих на швидкі прибутки, ціною інтенсивної експлуатації створених попереднім поколінням систем життєзабезпечення та ігнорування інвестицій в їхню модернізацію;

- занепад якості державного менеджменту, втрата здатності розбудовувати стратегічні плани розвитку, і як наслідок, спрощення структур управління державою та примітивізація мотивації до рівня особистого збагачення «нових українців»;

- відсутність планових механізмів розбудови житлово-комунального господарства, енергетичних галузей, старіння транспортного парку, ігнорування енергозберігаючих технологій, дефіцит кваліфікованих робітників, безпорадність перед викликами демографічної кризи;

- судочинство, яке виносить вирок на замовлення, а також спецслужби і каральні структури, які здійснюють рекет незахищених владою бізнесменів.

Драматизм ситуації нагнітає антропологічна криза. В Україні, як засвідчує Революція гідності, дозрів колосальний потенціал ненависті: бідних – до багатих, зубожілих провінцій – до владної «еліти» корупційного, чи відверто бандитського гатунку, яка зазіхнула на приватизацію державної влади. Мільйони знедолених людей опинилися перед дилемою: погодитися на одноманітне, нетворче існування за мізерну платню, повну відсутність перспектив для самореалізації, чи повстання з метою знищення кланово-олігархічного режиму.

Антропологічну кризу в сучасному світі провокує і дозрівання змін, заподіяних глобалізацією. Вона звела впритул колись геостратегічно віддалені один від одного регіони християнської та мусульманської цивілізацій, в яких панують якісно різні цінності, що регламентують свободу вибору, дії, волі людини. Конфронтаційний потенціал зіткнення цих цивілізацій на полі світоглядних цінностей засвідчили трагічні події в Парижі 2015 року.

Серед останніх досліджень, що змістовно узгоджуються з темою нашої розвідки, доречно відзначити статті Є. Ворожейкіна, А. Добжинські, В. Мовчан, М. Назаренко, С. Тоїчкіної, К. Шелупахіної. Зауважений корпус літератури аналізує візуальні стратегії сучасного мистецтва в осмисленні екзистенційних проблем, а також прояснює глибинні причини активної присутності мистецтва у просторі життя людини, його спроможність викликати занепокоєння долею світу, складністю людських стосунків.

На пошук сучасним мистецтвом шляхів запобігання саморуйнуванню, внаслідок запуску алгоритмів хаосу постіндустріалізмом, звертають увагу А. Синах і О. Наконечна. Зауважується, що в епоху глобалізації та постіндустріалізму світ живе не як гармонійне ціле, а як хаос, де різні фрагменти не просто конкурують між собою, а й заперечують один одного.

На нашу думку, важливого значення для характеристики сучасного мистецтва як важливого каталізаторів в дослідженні соціально-культурних перетворень, набуває з'ясування його

можливостей у відображенні цілісної спрямованості буття людини, у відкритті його специфічних вимірів та альтернатив.

Метою статті є аналіз художнього потенціалу сучасного мистецтва в галузі соціального пізнання, розкриття його ролі в осмисленні соціокультурного процесу.

Для нас важливим є визнання того, що мистецтву властиве прагнення пізнання буття як цінності, а також пізнання системи оцінок буття, які утворюються у свідомості суспільства й, відповідно, певною мірою позначаються на свідомості митця. Визнаючи, що мистецтву іманентно властивий подвійний контекст пізнавальної орієнтації, що включає знання про світ і самопізнання митця, ми повинні зосередитися на дії психологічного механізму творення поетичного змісту мистецького доробку, через який з'ясовується самопочуття автора і мотивація його інтересу до певного життєвого явища. Оскільки в мистецтві взаємодоповнюючими є такі два типи художньої творчості як зображення і враження, тому його пізнавальна інформація містить відразу два виміри осягнення істини – об'єктивний і суб'єктивний. Відтак головною умовою художності в мистецькому творі є глибоке пізнання ціннісного зв'язку, що наявний між об'єктом і суб'єктом, так званий поетичний зміст мистецтва, завдяки якому митець виділяє зі своїх вражень і відчуттів найістотніше, психологічно істинне, в якому інші люди впізнають загальнозначуще, те важливе, що вибивається за обрії суб'єктивно-істинного душевного життя самого художника і транлюється на весь загальний, який залучається до його твору.

Суттєвим надбанням сучасного мистецтва є його увага до осмислення причин процесів деградації нашого розколотого суспільства, яке утворилося внаслідок демонтажу радянської системи міжнародного спілкування. І постало у вигляді еліти власників і спільноти людей, що живе на межі зубожіння, чи навіть аутсайдерів – жебраків, безхатченків, безпритульних, яких викинули із суспільства з демонстративною жорстокістю. Своєрідну соціокультурну карту суспільства, яка дозволяє розібратись у причинах фундаментального рівня, що становлять реальну загрозу руйнування зв'язків, які поєднують людей у народ як надособистісну спільноту із її системними властивостями, створив режисер О. Балабанов у культовій кінодилогії «Брат» і «Брат-2». Її можна трактувати як спосіб художнього вираження сутності такого суспільного процесу як демонтаж радянського суспільства, що супроводжується розпадом усіх його чинників.

За сюжетною лінією фільму, головний герой Данило Багров після війни в Чечні потрапляє у ті соціальні розломи, що з кінця 80-х років поступово, але неухильно, розділяють донедавна ще цілісний народ, внаслідок знищення патерналістського типу цивілізації. Пролягають ці розломи в соціальній та національній площинах, які включали головні зв'язки, що поєднували людей у народ спільною культурою, спільною пам'яттю, способом господарювання. Перебудовчі реформи розшматували народ на різні частини, які живуть у різних цивілізаціях – на багатих і бідних, між якими невідворотно формується атмосфера взаємної ворожнечі.

Натомість тривале соціальне зубожіння породжує у тих, кого силоміць витиснули на «соціальне дно», самосвідомість, спроможну об'єднати цих аутсайдерів, ізольованих від суспільства. Це об'єднання бідною, метафоричним уособленням якої постає велике місто. В його лоні існують люди, вражені втратою суспільного статусу, раптовою зміною звичних ціннісних орієнтацій. Це потрапляння саме в ту ситуацію футурошоку, абрис якої влучно охарактеризував П. Гуревич: «Людина не просто включається в загальний плин небачених прискорень – вона, можна сказати, катапультиється, до того ж неодноразово, в інші світи. Індивід, який ще вчора мав респектабельний вигляд, раптом стає вигнанцем. Той, хто зник до землі предків, перетворюється на біженця. Православний потрапляє в ісламське оточення. Людина, яка упродовж свого життя плекала в собі моральність, несподівано виявляє, що їй належить перебувати у зраді злодіїв. Від безпритульного очікують, що він розгорне в собі якості вправного комерсанта. Жертва «розселення» повинна стати хазяїном земельної ділянки, не маючи можливості її обробляти: немає техніки, добрив, якісного насіння і т.д. Людині, яка готова проміняти свої акції на спирт і пачку рису, призначається роль співвласника капіталу <...> Бабця, яка відкладала кошти на похорон і тепер усвідомила, що відійде в інший світ без належного поховання. Мешканці кооперативного будинку, які відклали гроші на капітальний ремонт помешкання, раптом довідалися, що цих коштів не вистачить навіть на білила. Академік, який досліджував проблеми атеїзму, опиняється тепер у православній країні. Фізик, який зневажав «ліриків», проте якому нині нізащо не бачити

замовлень на дослідження <...> Багатодітна мати, яка несподівано зіткнулася з тим, що дотації на її дітей надійдуть лише через декілька місяців». [1, с. 11-12]

Брутальна сваволя і насильство «братви» щодо безпорадних, донедавна ще наділених соціальним статусом учених або робітників перспективних підприємств, а нині безробітних, які намагаються копійчаним виторгом на базарі здобути хліб насущний, стали для Данила достатньою підставою для застосування контрсилових аргументів для захисту спаплюженої *справедливості*. Оскільки цей акт задає тон усій подальшій мотивації вчинків головного героя, тому доречно зауважити, що феноменальний успіх головного героя у глядачів завдячує збігом його розуміння соціальної справедливості з критеріями більшості людей, які вважали істотне розділення народу на багатих і бідних несправедливістю, тобто *злом*.

Якщо панівна меншість нав'язує загалу громадян свій філософський вибір неоліберального уявлення про справедливість, за яким бідність мислиться не як зло, а як корисний соціальний механізм масового зубожіння народу, тоді більшість пручається такому типу життеустрою і сприймає його як безсумнівну *несправедливість*. Це зло, з яким неможливо змиритись. Ідеться лише про те щоб обрати ефективний спосіб його подолання.

Колишнє місто Леніна, постперебудовний Пітер – складно структурована ніша протистояння радикальної меншості багатих і більшості зубожілих. «Місто – це страшна сила. Лише сильний викарабкається», – резюмує, спасений Данилою від знахабнілої «братви», пітерський мешканець на прізвисько «Німець». Підживлює цю силу консолідація на уявленні про справедливість як соціальне заломлення любові. У чужому місті незнайома людина пропонує Данилові притулок. Він також символічний – це цвинтар. Спантиченому хлопцю «Німець» пояснює, що це його батьківщина, найінтимніше місце людини, де немає заздрощів і зради. Тут лежать предки, духовна спадкоємність з якими уможлиблює смисл присутності в трагічно складному світі.

Своєрідну «горизонталь товаришкості», притаманну свідомості комуналістичної спільноти, виявляє Данило до бомжів на пітерському кладовищі, з якими він ділиться продуктами, привезеними для брата. В життеустрої за «горизонтально товаришкості» неприйнятною є моральна норма: «того, хто падає – підштовхни». Повинна нагромадитися певна критична маса змістовності вчинків, які спричинять її метаморфози. Вхідження Данила у світ старшого брата і його подільників, які промишляють рекетом і кілерством, «закумареної» дівчини Кет, стурбованої можливістю розжитися хоча б на пів-дози за день, інших персонажів «соціального дна», поступово, але витісняє його патерналістське уявлення про людину, за яким «людина людині – брат».

Наражаючись на вияви вигідного, «корисного» використання людини людиною, головний герой занурюється в атмосферу взаємодії аморальних суб'єктів, для яких ціннісними координатами є агресивність, хвалькуватість, злобність, зрадництво, підступність, грубість, жорстокість, мстивість, нахабство, невдячність, несправедливість, цинізм, егоїзм. Ми також бачимо, що велику спокусу персоніфікувати причини власної соціальної катастрофи в особі чеченців та інших «інородців», підживлює етнізація расизму та націоналізму. Дивним чином для Данила несправедливість начальника райвідділу міліції, зрада братом, байдужість Кет, невдячність Світлани затьмарюється вчинками інородців. Діапазон виявів емоційних мотивів російського етнічного расизму широкий – від незлобивога уточнення чи не єврей «Німець», глузливого вироку співаку Ф. Кіркорову, п'яньенькому французу на тусовці, до агресивного і безапеляційного винищення кавказців, нігерів, та «бандерівців», які ще повинні «відповісти за Севастополь». Якщо для досягнення цієї мети потрібно вбити – Данило вб'є і не кліпне оком. Байдуже, чи для «зачистки» ринку від чеченців у Пітері, чи для відплати за «кидок» партнера по бізнесу, що станеться по той бік Атлантики, у Нью-Йорку. Знищить стільки, скільки потрібно для досягнення справедливості, суть якої – у *правді*. Легітимацію етнонаціоналізму як джерела відсічі злу через насильство С. Кара-Мурза пояснює так: «звичайно, у час гострої кризи зсув до етнонаціоналізму в багатьох відбувається як акт відчаю. Люди шукають підтримки, спасіння від хаосу через згуртування близьких людей, і найзрозумілішою і найдосяжнішою часто виявляється близькість етнічна. Вона сприймається як близькість «по крові». Коли здається, що країна скочується до прірви і не спроможна захистити себе, спасіння бачиться в тому, щоб щільніше зібратися в етнічну спільність, нехай і невелику.

В час розпаду, коли слабнуть чи розриваються зв'язки, які раніше згуртовували всі народи у величезну країну, етнонаціоналізм стає притулком, у якому можна пережити біду. Цей притулок перебуває в глухому куті історичного шляху, етнонаціоналізм блокує розвиток, ускладнює

співробітництво народів і консолідацію їх у потужну націю. Але бувають ситуації, коли й такий притулок необхідний» [2, с. 24].

Для пояснення феноменального успіху фільму потрібно визнати: автори зуміли зобразити і виразити те, що у 80-ті роки в суспільстві сформувався глибокий розлом в уявленні про справедливість, критерії якої зумовлені історичними і соціальними реаліями розколотого суспільства, що при цьому корелюються національними психологічними рисами, духовними настановами і поведінковими стереотипами, притаманними колективній свідомості народу, за якими реальна сила буття – це правда. Відтак, ті хто обстоює правду, діють по справедливості. Її досягнення виправдовує навіть брутальні засоби, оскільки зло зважає лише на такі аргументи. Перед нами постала мозаїка російської душі з її забобонами, звичаями, стереотипами, з яких формуються життєві принципи й оцінюється власна поведінка.

Агресивність і «правда сильної руки» – не лише один з основних російських державних принципів, а й відбиток жорстокосердя як архетипу, що сформував колективну свідомість, у якій людинолюбству та прощенню місця лишилося небагато. Жорстокість Данила у знищенні всіх, хто стає на заваді мети, є виявом не збоченої психології окремої людини, а моральною декларацією російського народу на збереження за собою права превентивного застосування насильства проти чужих. Автори апелюють до колективної насолоди стражданням, яка підживлюється архетипними уявленнями про те, що без «крутості» не можна будувати стосунки з іншими суб'єктами історії.

Духовний максималізм і особлива внутрішня напруга є тими креативними якостями, завдяки яким мізерність і нікчемність буття трансформується у прагнення прислужитися винятково вищій меті, надзавданню, зокрема, утвердженню справедливості. Тому аргумент про те, що справжня сила світу – це гроші, завдяки яким у цьому світі вирішується все, відкидається на тій підставі, що без правди, навіть з великими грошима, щастя недосяжне. Насправді правда, а отже і справедливість, вимірюються не ціною, а цінністю світовідчуття, що за своєю суттю є безцінним і несумірним із такими меркантильними критеріями як кар'єра, багатство, банківський рахунок. Водночас ця відмова від цілераціонального, користюлюбного мислення на користь почуття власної відповідальності за одухотворену життєдіяльність реалізується через приниження та презирство до всіх неросіян. Багато уваги приділено втіленню такої традиційної російської риси, як не схилення перед іноземщиною, на яку російська людина реагує зі зневагою та поблажливостю, а часом і відверто глузуливо. Невипадково у фільмі наскрізними є репліки про «тупих америкосів», «довбаних нігерів», «напудреного і фарбованого чи то румуна, чи болгарина Кіркорова», «бандерівців» і т.д.

Потужна мета безкорисливості вчинків Данила сильно резонує і з такою рисою характеру російської людини як здатність «віддати останню сорочку». Допмагаючи ближньому, Данило не розраховує нажитися з чужого горя. Навпаки, нерідко діє собі на шкоду. Однак, допомагаючи другові в біді й не маючи з цього зиску, він не схильний до ведення тривалих перемовин, не сприймає будь-якої думки, окрім власної. Екстравертність і його трагічна нездатність до замкненого способу життя імпонує глядачеві, оскільки переживається як типова якість росіянина. Важке пристосування до самотності компенсується радістю від нових знайомств. Брак делікатності та зневажливе ставлення тут поєднується з особистістю широкою, відкритою і водночас категоричною, наївною, скептичною, насмішкливою. І, звичайно, всі події неодмінно супроводжуються випивкою, як нормою російського життя.

Вся ця розмаїтість суперечливих рис російської ментальності, сфокусована в головних діючих особах фільму, відображає психологічний портрет російського характеру і сприймається як душевний склад, як заряд духовного досвіду, в якому не лише свідомі, а й ірраціональні сили збирають людей у народ на загальній світоглядній матриці, певному загальному культурному ядрі. Наприклад, С. Переслегін у післямові під назвою «Про спектроскопію цивілізацій, або Росія на геополітичній мапі світу» до книги С. Хантінгтона вбачає його у трансцендентному характері російської культури. Він наголошує: «У межах тривимірної мета-онтологічної моделі для Росії, як і для Заходу, відправною/кінцевою точкою є світ людей. Однак обхід здійснюється в протилежних напрямках: Євро-Атлантична цивілізація спочатку пов'язує світ людей зі світом речей (раціональна, предметна діяльність), а згодом світ речей зі світом ідей. Для російської культури характерний первісний зв'язок світу людей зі світом ідей (ірраціональна, інформаційна діяльність)» [3, с. 600].

Н. Скотна також акцентує увагу на тому, що саме система цінностей, покладена в основу менталітету і мотивації, визначає приналежність до тієї чи іншої цивілізації, підштовхує її носіїв до захисту своєї аксіологічної системи. Так, відзначаючи суттєву різницю у світогляді «західної» і «східної» особистості, що має визначальний вплив на мотивацію і варіанти самовизначення людини, Н. Скотна підкреслює: «Особистість західної цивілізації сприймає світ як поле для самоутвердження розуму та волі суб'єкта, а людина «Сходу» як частину вселенського порядку, де її призначення полягає у тому, щоб не порушити природні та космічні закони буття. Тобто під час самовизначення «західна людина» керується настановою до пізнання та перетворення навколишнього світу, а «східна людина» намагається стати частиною буття, сприймаючи його як щось вічне і непорушне» [4, с. 183]. Вагомість цього художнього твору визначається й артикуляцією образу екзистенційного ворога – ієрархічної структури влади «нових росіян», їхніх заокеанських партнерів та критично небезпечною масою іногородців у тілі російського соціуму, зусиллями яких знищується ядро національної культури, репресуються ціннісні засади, на яких плекався російський народ. Зокрема, це такі два ціннісні блоки як «уявлення росіян про багатство і бідність (і, відповідно, про міжлюдські взаємини у цій площині); уявлення росіян про правильне співжиття народів (про «сім'ю народів»)». Інакше кажучи, йдеться про цінності соціальних відносин і національних відносин» [5, с. 119].

Зауважимо, що створений фільм на чотирнадцять років випередив реальну збройну агресію Росії проти суверенної України. Однак у який спосіб на землі нашої держави російський «брат» утілюватиме своє уявлення про правильне співжиття народів, можна було скласти цілком прогнозований висновок, оскільки в Росії вже тоді в частині суспільства склалася послідовна концепція боротьби на знищення, заснована на соціальному й етнічному расизмі – уявленні про супротивника як такого, хто не належить до людського роду.

Висновок. Сучасне мистецтво у дослідженні сутності соціально-культурних перетворень доби глобалізації виявляє об'єктивно утворені в постіндустріальному суспільстві системи цінностей буття, а не просто знання причиново-наслідкових зв'язків між його явищами. Тому найістотнішим надбанням мистецтва у цьому розумінні виявляється здобута ним *художня інформація* щодо природи антропологічної кризи, основних алгоритмів хаосу постіндустріалізму, радикальних змін ціннісних орієнтацій від потрапляння в ситуацію футурошоку, а також основних блоків цінностей соціальних і національних відносин у розколотій цивілізації. Унікальність художньої інформації тут визначається здатністю мистецтва доповнювати реальний життєвий досвід ще одним досвідом «життя в мистецтві», який не лише транслює певну інформацію, а захоплює людей її духовним змістом.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі пов'язані з аналізом причин конфліктів не лише в розколотій цивілізації за соціальними критеріями, а й світоглядному протистоянні ісламської та християнської цивілізацій, проблем культурної ідентичності, асиміляційних процесів доби глобалізації.

Література

1. Гуревич П. С. Культурология: Учебник / П. С. Гуревич. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Гардарики, 2001. – 280 с.
2. Кара-Мурза С. Г. Кого будем защищать / Сергей Кара-Мурза. – М.: Эксмо: Алгоритм, 2009. – 256 с.
3. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; [пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова]. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603, [5] с. – (Philosophy).
4. Скотна Н. В. Особа в розколотій цивілізації: освіта, світогляд, дії / Н. В. Скотна. – Львів: Українські технології, 2005. – 384 с.
5. Кара-Мурза С. Г. Матрица «Россия» / Сергей Кара-Мурза. – М.: Эксмо: Алгоритм, 2010. – 256 с.

Summary

Zdorovenko V. Contemporary Art as an Important Catalyst in the Study of Socio-Cultural Transformation. The article analyzes the artistic potential of contemporary art, oriented to clarify the nature of modern systemic causes of social crisis, which resulted in destroyed structures that are responsible for the formation of existential coordinates of human existence. It is proved that shaped form allows art to represent and express the overall nature of current phenomena in their specific historical, social, personal manifestations that allows portraying unit to detect in it the default. **Keywords:** contemporary art, anthropological crisis, globalization, cultural identity, ethnic nationalism, mentality, post-industrialism, fractured society, socio-cultural dynamics, social racism value.